УДК 821.512.145

А.Ф. Ганиева,
И.Ш. Ганиев

МИРСӘЙ ӘМИР СӘНГАТИ ДӨНЬЯСЫНДА ГЕРОЙ ҺӘМ ПРОБЛЕМАТИКА

Статья посвящена изучению творчества видного представителя татарской литературы советского периода Мирсая Амира. Автор статьи рассматривает в плоскости героя и проблематики произведения, занимающие важное место в творчестве писателя, но малоизвестные общественности: роман «Командир», повести «Ничтожество» и «О вчерашнем – сегодня». Автор приходит к выводу, что эти произведения М. Амира отвечают требованиям советского времени и ставят общечеловеческие ценности выше всего, отодвигая идеологию на второй план.

Ключевые слова: татарская проза, Мирсай Амир, главный герой, роман, повесть.

The article is devoted to the study of the work of Mirsai Amir, a prominent representative of Tatar literature of the Soviet period. The author of the article examines works that occupy an important place in the writer's work but are little known to the public of the hero and the problematic: the novel "Commander", the novella "Insignificance" and "About yesterday – today". The author comes to the conclusion that these works by M. Amir meet the requirements of the Soviet era and put universal values above all, pushing ideology into the background.

Keywords: Tatar prose, Mirsai Amir, the main character, novel, novella.

Мирсәй Әмир – совет чоры әдәбиятының күренекле әдипләреннән берсе. Аның башлангыч чор иҗаты 1920–1930 елларга туры килә. Ул үзенең шаян, җор телле «Мөстәкыйм карт йокысы» кебек хикәяләре, пейзаж остасы буларак таныткан «Агыйдел» повесте, чорның мөһим мәсьәләләрен драматик кискенлектә күтәргән «Миңлекамал», «Тормыш җыры» кебек драмалары, киң полотнолы мавыктыргыч вакыйгаларга бай «Саф күңел» роман-дилогияләре белән безгә яхшы таныш. Әлеге әсәрләр үз чорында татар совет әдәбиятының йөзен билгеләделәр. Шул ук вакытта язучының иҗатында мөһим урын тоткан, әмма җәмәгатьчелеккә аз билгеле әсәрләре дә бар.

М. Әмир татар әдәбиятында хәрби теманың аз яктыртылуын искә алып, гади татар авылыннан чыккан егетнең командир дәрәҗәсенә ирешүен, характеры ничек чыныгуын, гомумән, аның катлаулы тормыш юлы турында зур күләмле әсәр язарга алына. Әлеге «Командир» дип атаган романының бер кисәге 1934 елда аерым китап булып басылып та чыга. Әсәр әдәби җәмәгатьчелектә каршылыклы фикер тудырганлыктан, ВЛКСМның Татарстан Өлкә комитеты җыелышында махсус тикшерелә, соңрак фикер алышу «Совет әдәбияты» журналында дәвам итә.

Роман төп герой Сәүбанның армиягә алыну хәбәре белән башланып китә. Әсәрнең күп өлешендә аның авырлыкта үткән балачагы, армиягә китү алды көннәре вакыйгалары сурәтләнә. Автор җанлы күренешләр, оста тотып алынган аерым детальләр аша утызынчы еллар татар авылы картинасын тудыра. Романның дөньяга чыгуы совет язучыларының Беренче съездында социалистик реализм методы рәсми кабул ителгән вакытка туры килә (1934).

М. Әмирнең «Командир» романын да соцреализм кысаларыннан чыгып бәяләү күзгә ташлана. Тәнкыйтьчеләр (нигездә, Латыйф Җәләй һәм Мәхмүд Максуд) [Җәләй, 1934; Максуд, 1935] романдагы «кимчелекләрне» язучының «политик ялгышуыннан» күрәләр. Алар, беренче чиратта, 1928–1929 еллар авылы фоны дөрес күрсәтелми, совет властеның йогынтысы сизелми, дип белдерәләр. Икенчедән, Кызыл Армиянең артык караңгы бирелүен, капитаннарының да дөрес сурәтләнмәвен билгелиләр. Шулай ук әсәрдә интернационализмның чагылмавы кимчелек итеп карала, ә инде командир Моратовның милли полк турында хыяллануы М. Әмирнең милли мәсьәләне «ялгыш аңлавы»ннан дип аңлатыла. Кыскасы, «Командир» романының авторы тормыш диалектикасын аңламауда һәм әсәрендә партиячелекне чагылдырмауда гаепләнә. Чынлыкта, Ф. Галимуллин билгеләп үткәнчә, «сәнгатьчә дөреслеккә ирешүдә әһәмиятле баскыч булган әлеге роман – М. Әмирнең характер мантыйгы буенча язылган иң уңышлы әсәрләренең берсе» [Галимуллин, 2004, б. 33]. Кызганычка каршы, әлеге тар идеологик кысалар сәнгать әсәрен бәяләүдә үкенечле хаталануларга китерде, шуның нәтиҗәсендә язучының иҗади мөмкинлекләрен чикләде.

Сугыш чоры иҗатын җиңүгә тирән ышаныч белдереп, романтик-оптимистик рухта язылган «Тагын да зуррак бәйрәмгә кадәр» хикәясе (1941) белән башлап җибәргән М. Әмир алга таба сугыш афәтен тирәнрәк аңларга һәм аны тизрәк укучыга җиткерергә омтыла. Шуңа да бу дәвердә күбрәк тирән хис һәм көчле фикер белән бердәй сугарылган публицистик-агитацион характердагы очерк, фельетоннар, кыска комедияләр, хикәяләр языла. Аларда кешенең гайре табигый шартларда үз-үзен тотышына игътибар бирелә, сугыш Ватан һәм аерым шәхес алдына килгән әхлак вә намус сынавы буларак карала. Хикәяләрдә тыныч тормышның гүзәл күренешләре дәһшәтле сугышка каршы куела. «Курай» (1943) очеркында һәм «Сыерчык» (1943) нәсерендә әсәрләрнең исеменә үк чыгарылган образлар – сугышның кирәксез һәм коточкыч күренеш булуын ачу өчен кулланылган махсус символик детальләр. Сугыш – сәнгатьнең, гүзәллекнең капма-каршысы. Алар янәшәсендә сугыш фаҗигасы тагы да ныграк чагыла.

М. Әмирнең «Җан көеге» (1969) повесте башка әсәрләреннән хикәяләү стиле һәм сурәтләнгән тормыш материалының үзгә булуы белән шактый нык аерылып тора. Ул 1969 елда языла, әмма берничә елдан соң гына, анда да язучының үҗәтлеге аркасында гына

басылып чыга. Моңа кадәр Бөек Ватан сугышына багышлап иҗат ителгән әсәрләрдә сугышчан батырлыклар сурәтләнсә, М. Әмирнең, беренчеләрдән булып, дезертир образын үзәккә куеп язуы ул заманда чын мәгънәсендә кыю адым була. Тик шунысы үкенечле: В.Г. Распутинның шул ук темага язылган «Живи и помни» әсәре тәүге тапкыр 1974 елда «Наш современник» журналында басыла, һәм шундук киң җәмәгатьчелек тарафыннан югары бәяләнеп, 1977 елда СССРның Дәүләт премиясенә лаек була. Тема, сюжет, идея ягыннан гына түгел, сәнгатьчә эшләнеш җәһәтеннән дә бу ике әсәрнең охшаш яклары бик күп. Аерма милли җирлектә һәм сугыштан качып кайткан ирләрнең хатыннары Хәтирә белән Настёнаның гражданлык хисләрендә генә. «Җан көеге» әсәре, «Живи и помни»дан берничә ел алданрак язылып та, үз вакытында тиешле бәя ала алмый, өстәвенә аның авторы татар халкына яла ягуда гаепләнә. Чынлыкта М. Әмирнең әлеге повесте әдәбиятта сугыш темасын яңача ачкан югары дәрәҗәдәге сәнгать әсәре иде. Аның тематик яңалыгы белән бергә, сугышны фәлсәфи-психологик, әхлакый-эстетик яктан күрергә һәм бәяләргә омтылуы да зур әһәмияткә ия булды.

Повестьта вакыйгалар кырык беренче елның көзендә бара. Йөрәккә шом салырлык җилле-яңгырлы төн. Каенана белән килен ятарга җыеналар. Яшь хатын Хәтирә, күптән түгел генә сугышка киткән ирен сагынып, беркатлы гына әйтеп куя: «И-и, хәзер шушында Камәретдин кайтып керсәе…» [Әмир, 1972, б. 149]. Дөньяның ачысын-төчесен күп күргән ана хупларга ашыкмый. «Исән булсын, хәере белән кайтсын» [Әмир, 1972, б. 159], ди. Чыннан да, ул төнне Камәретдин кайтып төшә, тик сөенеч белән түгел, үзен хурлыкка, якыннарын хәсрәткә салып – качып кайта. Ул, газиз кешеләре белән күрешеп тә тормыйча, печәнлеккә менеп китә. Көннәр суыткач, идән астында яшеренеп ята башлый. Анасы Сабира белән хатыны икәүләп аны кире китәргә үгетләп карыйлар, төрле кинаяле, төрткеле сүзләр әйтәләр, акылга килер, үз хатасын аңлар дип өметләнәләр.

Әсәрнең төп героинясы Хәтирә үтә катлаулы тормыш ситуациясендә кала. Ата-баба тәрбиясе, күңеле кушуы буенча ул беркайчан да ирен сатмаячак, әмма авылдашлары, туганнары, якыннары – бөтен ил халкы авыр сугыш көннәре кичергәндә, үзләренең бөтен егәрләрен, көчләрен, гомерләрен биреп, ил азатлыгы өчен көрәшкәндә, ирен идән астында качырып асравы аңа коточкыч авыр була. Шуңа да алар (каенанасы белән) үзләрен халык алдында гаепле саныйлар.

Сугышка кадәр яратышып матур яшәгән булсалар да, качып кайткан көненнән башлап, Хәтирәнең сатлыкҗан иренә карата күңеле суынганнан-суына бара. Повесть башында бирелгән дәртле мәхәббәт әсәр дәвамында көчле нәфрәткә әверелә. Җан көеге Камәретдин, куркаклыгы аркасында сугышка барып җиткәнче үк качып кайтып, әкренләп кешелек сыйфатларын югалта, кыргый хайван рәвешенә керә.

Повестьта ана бәхете мәсьәләсе дә тирән фәлсәфи планда карала. Улы сугыш кырында батырларча һәлак булган күрше карчыгы кайгысы белән бүлешеп чыгып киткәннән соң, Сабира: «Бәхетле ана!» дип көрсенеп куя. Моннан ана кеше өчен тормышта баласының үлеменнән дә зуррак хәсрәт була ала икән, дигән гыйбрәтле нәтиҗә чыга.

Сугыш трагедиясен чагылдырган әсәрләр арасында «Җан көеге» повесте проблеманың тирәнлеге, характерларның халыкчанлыгы белән аерылып тора. Кеше ил җитәкчеләрен, үзе яшәгән иҗтимагый-сәяси формацияләрне кабул итмәскә, кире кагарга да ирекле, әмма аның туган илен, халкын сатарга хакы юк. Хаталанып яки куркып ясаган ялгыш адым да халкың һәм якыннарың беркайчан гафу итмәслек зур кайгы булып әйләнеп кайтырга мөмкин. Автор шул турыда уйлана һәм укучыны да уйланырга чакыра.

Билгеле булганча, 1950 еллар уртасыннан башлап, милли әдәбиятларда, шулай ук рус әдәбиятында мемуар әдәбият үсеш ала. Бу бигрәк тә илдәге «җепшеклек чоры» сәясәте белән бәйле. Революция дәверендә әдәбиятка килгән каләм әһелләре үткәнгә карата үз карашларын җиткерергә телиләр. Гадәттә автобиографик формага катлаулы гомер юлы үткән, әдәбиятта үз йөзен булдырган язучылар мөрәҗәгать итә. М. Әмир дә «Без бәләкәй чакларда» повестен җитмеш яшендә иҗат итә, калган «Үсә төшкәч», «Казан» бүлекләрен тагы да соңрак яза. Автор аларны ун кисәк итеп эшләргә планлаштыра, тик повестьның өченче кисәген дә тәмамларга өлгерми. (Язучы 1980 елның 1 июнендә вафат була.) Татарстан китап нәшрияты, әдипнең тууына 95 ел тулу уңаенннан, бу өч повестьны «Кичә турында бүген» исеме белән бастырып чыгара.

Язучы керештә үк «фәкать тормышта булган фактик материалларга нигезләнүен», үз чоры авылы тормышының «үзенә хас йолалары, кием-салым, йорт җиһазлары, эш кораллары, якын киләчәктә ерак тарихка әйләнеп калу ихтималын күздә тотып, этнографик детальләргә дә күбрәк урын бирүен», стиль ягыннан да «иркен кылануын» [Әмир, 2002, б. 5] әйтеп куя. Трилогиянең беренче кисәгендә Мирсәяфнең авыр да, катлаулы да, шул ук вакытта кызыклы һәм гыйбрәтле дә балачагы сурәтләнә. Ата-ана җылысын тою, сабый чакның онытылмас хатирәләре, беренче сабак, мавыктыргыч уеннар нечкә психологизм һәм җиңелчә юмор белән язылган. Хәтта дәһшәтле егерме беренче елгы ачлык вакыйгаларын сурәтләгәндә дә, язучы махсус тәэсир итү чараларын эзләми. Унике-унөч яшьлек Мирсәяф, әтисе, әнисе, туганнары үлеп беткәч, бертуган Мәрьям апасы белән генә кала. Балалар йортында үлгән энесенең мәетен чанага салып алып кайту күренеше, аклар атына йөк төяп алып киткәч, малын кулыннан ычкындырмаска тырышып күргән михнәтләре, әнисе белән зелпе куагына баргандагы авырлыклар, балалар йортындагы куркыныч төннәр – берсе дә гадәти хәлләр түгел. Ләкин хикәяләүче герой язмышына зарланмый; үзе белән аралашкан һәр кешегә ихтирам белән каравы, якташларын

яхшы яктан гына күрергә теләве, еллар үтүгә карамастан, язучы күңелендә туган ягына – Башкортстанга – чиксез мәхәббәте саклануын күрсәтә.

Әсәр героенда ике «мин» берләштерелгән, берсе – бала Мирсәяф булса, икенчесе – өлкән Мирсәй Әмир. Бу аеруча дингә мөнәсәбәттә ачык чагыла. Әсәрдә совет власте алып барган сәясәтнең кеше күңеленә сеңгән иманны какшатуы ачык чагыла. Беренче кисәктә сабый күңеленә сеңгән иман нуры һәртөрле дингә каршы чаралардан саклап килә. Икенче кисәктә герой, Стәрлетамак һәм Авыргазы чорларында заман шаукымына ияреп, үзен атеистик карашка ышандырырга тели. Ә өлкән «мин»нең исә фикере мондый: «Тора-бара барыбер аңладык: дин ул, теге вакытта без уйлаганча, ярлыларны изү өчен байлар тарафыннан юри уйлап чыгарылган гади карачкы гына түгел, аның катлаулы тарихы бар икән. Дәверенә карап, кешелек җәмгыятенең үсешен күрсәткән чаклары да булган. Хәзерге көндә дә аңардан аерылып бетә алмаучылар бар икән, кемнәр өчендер ул җан азыгы булуда дәвам итә икән, димәк, аның әле һаман да тиешенчә ачылып бетмәгән серләре бар» [Әмир, 2002, б. 240].

«Казан» – «Кичә турында бүген» автобиографик трилогиясенең соңгы кисәге. Ул – М. Әмирнең Казан чоры, ягъни сәнгать училищесында уку, күп кенә күренекле кешеләр белән аралашу, язучы буларак җитлегү дәвере. Монда XX гасырның 20 нче еллары азагында башкаладагы әдәби мохит, мәдәни тормышның үзәгендә кайнаган сәнгать әһелләре белән якыннан танышырга мөмкин. Холкына хас булганча, салмак агышлы ышандыргыч тел белән әдип, үз гомере мисалында, халык тарихының бер дәверен чагылдырырга омтыла.

М. Әмир әдәби тәнкыйть өлкәсендә дә актив әдипләребезнең берсе буларак танылa. Аның тәнкыйте дә, иҗаты кебек, социалистик реализм принципларына нигезләнә, әдәбиятның партиялелеген яклый. Тик шунысы әһәмиятле: «Идеялелек әдәби әсәрнең художество кыйммәтенә зыян китерү исәбенә бирелергә тырышыла икән, андый әсәрнең әдәбият өчен дә, халык өчен дә, партия өчен дә кирәге шулкадәр» [Әмир, 1971, б. 14] , – дип яза ул.

М. Әмир – агымга кире йөзгән, я булмаса аңа параллель иҗат иткән язучы түгел. Ул – илдәге сәясәтне чын күңеле белән кабул иткән, аның уртасында кайнаган, башкаларны да үзе ышанган идеалга өндәгән һәм үз кыйбласына тугры калган әдипләребезнең берсе. Әсәрләре совет чоры таләпләренә җавап бирсә дә, аның геройлары милли җанлы татар кешеләре булуы белән кадерле. Язучының гомумкешелек кыйммәтләрен бар нәрсәдән өстен куюы идеологияне икенче планга калдыра. Нәфис сүз сәнгатенең тәмен тоеп, халкыбызның гуманистик традицияләренә нигезләнеп иҗат ителгән М. Әмир әсәрләре татар әдәбияты хәзинәсендә үзенә лаеклы урынны биләп тора.

Әдәбият

Әмир М. Без бәләкәй чакларда // Кичә турында бүген: автобиографик трилогия. Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. Б. 7–231.

Әмир М. Җан көеге // Исеңдәме... Казан: Татар. кит. нәшр., 1972. 149 б.

Әмир М. Үзебез турында. Әдәби тәнкыйть мәкаләләре, чыгышлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. 199 б.

Әмир М. Үсә төшкәч // Кичә турында бүген: автобографик трилогия. Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. Б. 233–316.

Галимуллин Ф. Реализммы, романтизммы? // Табигыйлеккә хилафлык. Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. Б. 32–33.

Җәләй Л. Киң җәймәдәге таплар // Совет әдәбияты. 1934. № 9. Б. 81–89.

Максуд М. Тагын «Командир» романы турында // Совет әдәбияты. 1935. № 7. Б. 85–89.

Ганиева Айгөл Фирдинат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Ганиев Илнур Шәһит улы,
Казан дәүләт мәдәният институтының халык иҗатын өйрәнү һәм музыкаль белем бирү кафедрасы өлкән укытучысы